

ԴՐՈՇԽԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ՍԱՍՆՈՅ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ

ԿՈՏՈՐԱԾԸ

ԿՈՒԻ ԶԱՆԱՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

1. Մի քանի տարիներէ ի վեր Տալուրիկ և նրա օրինակին հետեւելով՝ այս տարի ևս Քէլէգուզան, Իշխնձոր, Աղբին, Ծիթենք, Հէնիկ, Սճմալ բազմահայ գիւղերը կը մերժեն բացարձակօրէն կառավարութեան տուրք և շրջակայ քիւրդ ցեղապետներուն խափարէութեան (ոստիկանական) հարկ վճարելը: Նոցա կաշխատեն հետեւել Հատախի, Բերմի, Խուլի, Խէյան և Փսանայ գաւառի հայ բնակիչները և այս նպատակաւ կանապատեն և կհալածեն ամեն տեղէ հարկահան ոստիկանները: Փսուրի տեղապահ կառավարիչը (գայմագամ) 37 ոստիկաններով և քիւրդ հեծեալներով մի առ մի կը ձերբակալէ բոլոր Խուլի և Խէյանայ հայ մեծամեծները, կը գալ Իշխնձոր, կը բռնէ 4-5 հոգի և կը պահանջէ Տալուրիկէն Գասպար, Խաչօ, Փուրի, Գեղի, Գէլիէ, Գուհանէն Կերօ (Պետոյի տնէն) և Հէնիկէն Տէր Գրգօն: Սասունցիք ոչ միայն կը մերժեն յիշեալ անձինքը յանձնել, այլ և Իշխնձորի մէջ յարձակվելով գայմագամի վրայ, կը սպանեն ոստիկանները և 12 քիւրդերը, միւսները կը փախչին:

2. Մի քանի տարիներէ ի վեր սասունցոց քիւրդ աշիրաթներու (ցեղ) ընդդէմ ցոյց տուած թշնամական վարմունքը, յաճախակի կռիւները և երկուստեք տեղի ունեցած աւարառութիւնները, տարեկան տրոց (խափարութիւն) մերժումը, նամանաւանդ Տալուրիկի անցեալ տարուայ պատերազմը, ուր հարիւրաւոր քիւրդեր ընկան, շրջակայ ցեղերը վերին աստիճանի կատղեցուցած և ի վրէժ գրգռած էին:

3. Բաղէշի կուսակալութեան տուած տեղեկութիւններէն կառավարութիւնը տեղեկացել էր, թէ օտարական զանազան անձնաւորութիւնք կը պահուին Սասնոյ մէջ, որոնք կաշխատին ժողովուրդը գրգռել ընդդէմ կառավարութեան և արտասահմանէն զէնքեր կը տեղափոխեն այստեղ և թէ արդէն Անտոքի սարը կազմուած է հայ հրոսակային խումբ մի, որ մշտական յարձակումներով սարսափ կազդեն շրջակայ քիւրդերու վրայ:

ՄԱՐՏԻ ԸՆԹԱՑՔԸ

Բաղէշի կուսակալանիստ ժողովի մէջ, ուր ներկայ էին Բագարանցոց, Ռըշկոտանցոց, Խարըկանցոց, Փէնջարի, Ծովասարի վերայ բնակող Խարզանցոց Բշէրէկի մեծ աշիրապետն, Բէլիկցոց պետերը, Խոյթի Բոնախի բոլոր իշխանները, Մօղըկանցի, Խէչանցի գլխաւորները, Բազըկանցոց, Ժաճըգանցոց, Խըկանցոց, Խէյանցոց և Սիւվանիկի բոլոր ցեղապետները և հիւսիսային բերդերու Համիդիէյի հեծելազունտի Բէհմէդտին փաշան, այն որոշեցողականութեան յանգեցան, որ Սասունը իւր անառիկ դիրքով, անմատչելի սարերով և արիւնդուշտ ժողովրդով միշտ գլխաւոր վտանգ մ'է Օսմ. կառավարութեան, որոյ ըմբոստ օրինակին կը հետեւին դրացի գաւառացիք: Ուրեմն հարկաւ անհրաժեշտ է, որ ապստամբութիւնը խեղդուի դեռ իւր օրօրոցի մէջ, քանի դեռ նոքա բոլորովին անպատրաստ են: Հրաման տրուեցաւ բոլոր քիւրդ ցեղերուն, որ անյապաղ գումարուին և չորս կողմէ յարձակուին Սասնոյ վրայ: Աներեւակայելի արագութեամբ բոլոր շրջակայ կուսակալութեանց զօրքերը դիմեցին ի Մուշ, ուստի միայն 7869 հետեւակներ, 1000-ի չափ հեծեալներ և 150 թնդանօթներ ուղևորուեցան ի Սասուն: Ռուսական և Պարսկական սահմանագլխէն սկսեալ բոլոր ցեղերը գունդագունդ դիմեցին այնտեղ. միայն Բուլանլիսի Հայդարանցիք 300 հեծեալներով եկան, որով կարելի է գաղափար կազմել այն ահեղ բազմութեան վրայ, որ մէկ ակնթարթի մէջ պաշարեցին Սասուն գաւառը: Տեղացիք տեսան այդ փոթորկաբեր ամպերը, որ կը կուտակուէին իրենց ազատ սարերու վրայ. չորս կողմէն դիմող լրաբերները սարսափելի տեղեկութիւններ կհասցնեն. անոնք անգիտակից չէին թշնամու բազմութեան մասին, սակայն ուրախ սրտով կը սպասէին այդ «Մեծ որսին», ինչպէս իրանք կանաւնէին (առանց մտքէ անցնելու, թէ իրենք ալ կարող էին ուրիշին որս ըլլալ): Դեռ արտերը չհնձած, ուրեմն մէկ օրուայ իսկ պաշար չունենալով, առանց վառօդի և գնտակի մեծ պաշարի, բօբիկ ոտերով, մէկ շապիկ հագին, սպաւինելով իրենց անառիկ սարերուն, իրենց քաջ գողկներուն և որոտացող շէշխանաներուն և երկսայրի նաջախներուն:

Այստեղ գումարուած քիւրդերու թիւն է մօտաւորապէս 43000, Օսմանեան կառավարութեան զէնք և ռազմամթերք ստացած, իրենց ցեղապետներու և շէյխերու (շէյխը՝ Զիլան) առաջնորդութեամբ, թուրք

գաւառի շէյխը որ դրանք վաղուաւ ևս նրա վրապահով բաց յուլթեան համար անհրաժեշտ պայտաններ են, որովհետեւ

բանակի 12300 զորաց հետ. իսկ հայոց թիւն անյայտ է, որովհետեւ կանայք և մանկունք ալ կը կուռին: Ահա զէնք ճարեւել և բռնել կրցողներու թիւը. 304 հրացանաւորներ Տաւրիկէն՝ իւր գիւղերով 741 Քլլի գիւղէն, 209 Շէնիկէն, 160 Սհմալէն, 180 Իշխնձորէն, 34 Հէթկնկէն, 120 Աղթինէն և 208 Ալեանցոց գիւղէն:

* * *

27 յուր: Վալհկանցիք կը թալանեն Շէնիկի ոչխարները: Հայերը յետեւէն պնդելով կը խլեն իրենց աւարը, կայրեն Կուրդը կ'ամարանոցի բոլոր քիւրդ վրանները և ահագին քանակութեամբ ոչխար և տաւար կը բերեն: Երկար արիւնահեղ կռիւ տեղի կունենայ. 2 հայ, 34 քիւրդ սպանուած են:

2 Օգոստ: Շէնիկ և Սհմալ գաղապիւն, հետեւաբար ոչ ամուր դիքքի տէր և ենթակայ առաջին յարձակման, կը քօչեն դէպի անառիկ Գէլի: Քիւրդերը ահեղ բաղմութեամբ կը յարձակուին, կայրեն Շէնիկ (106 տուն) և Սհմալ (85 տուն) և կը յարձակուին փախստականներուն վրայ: Կռիւը կը տեւէ 7 ժամ մինչև օգնութեան կը հասնին Անտրէն հրոսակները և 400 Գէլեցիները. քիւրդերն անհնարին կոտորածով կը փախչին Օսման, վրաններու տակ, թողնելով դաշտի վրայ 354 դիակներ, որոնք մաս առ մաս կը թրատուին կատաղի Շէնիկցոց նախաններու հարուածներու տակ: Հայոց կողմէն կորուստն է 17 Շէնիկցի, 8 Սհմալցի, 6 Գէլեցի, 3 Ալեանցի, 8 կանայք:

3 Օգոստ. Ըստ Տաճկ. երեկոյան ժամը 9-ին հնչեցին պատերազմական փողերը. յարձակում միւսնոյն ժամանակ Տաւրիկի, Իշխնձորի, Աղբինի, Անդրի վրայ: Կռուի կէտ նպատակի Գէլիկի՝ Հաւատորիկ գագաթէն ռումբեր կը տեղան կռուին անմասն Շատախու գիւղերուն վրայ: Սասնոյ լեռները միգապատ ամպերով ծածկուած են, կարծես հրադալային լաւաներ կը հոսեն ամեն կողմէ. արեան գետեր, կարկտահար դիակներ: Կէս գիշերին կը գրաւեն Ալեանցոց գիւղն և կայրեն (165). կէս օրէն Գէլեցի Պետօի տունը կայրուի. Պետօ միայնակ 27 հոգի սպանելէ վերջ, երբ պլես վառօդ չի ունենար, սուսերամբ կը յարձակուի և կը սպանուի՝ 13 վէրքեր ստանալէ յետ: Գէլեցիք կը յաջողին յետ մղել թշնամին, որ 26 ժամ անընդհատ կռուելէ յետ, կը թողու անհամար դիակներ ամեն կողմ: Միայն ի Գէլի յԱլեան և յԱնդր 760 (բոլոր վերաւորներ կը սպանուին): Հայոց կորուստն է. 23 գէլիցի, 15 ալեանցի, 14 շէնիկցի, 9 սհմալցի, 7 իշխնձորցի, 6 աղբնցի, 17 կանայք և 9 մատաղերամ մանուկներ, ընդամենը ձիշտ 100:

4, 5, 6 Օգոստ. Մշտական յարձակումներ երկուստեք: Միշտ հայերը յաջող են. անթիւ քիւրդ սպանուածներ: Հայերու կողմէն կը սպանուին միայն 5 մարդ, 3 կին:

7 Օգոստ. Ուրբաթ լինելով՝ զինագուլ եղաւ Օսմանցոց կողմէն: Հայերը՝ Գէլիցիք, Իշխնձորցիք, Ալեանցիք, Շէնիկցիք, Սհմալցիք կը գումարուին յԱնդր. իսկ Տաւրիկցիք իրենց շրջակայքով՝ ի Քուրդու-Քար: Անդր Գէլիէն 45 լուպէ արեւմուտք, առանձին գագաթ մ'է, կից հարաւէն Կեփի անապատ սարի հետ, յարմար

պաշտպանուելու, ընդարձակ արօտներ լեռան գագաթին. հացի և աղի բացարձակ չգոյութիւն. այնտեղ հաւաքուած են 21745 հոգի բազմութիւն, ծեր թէ մանուկ, այր թէ կին, իրենց քօչերով միակ ուտեստն է մածուն, բանջար և անաղի միս: Անտանելի նեղութիւններ և անտանելի ցուրտ:

8 Օգոստ. Ահեղ յարձակում. ռումբերու որոտներէն կը թնդան սար ու ձոր: Շատախի բոլոր գիւղերու հասունցած արտերը և խոտի դէզերը կայրեն քիւրդ և օսմանցի հեծեալները: Գրչով աննկարագրելի է կատաղած մահմեդականներու բարբարոսութիւնը թշուառ և անպաշտպան ժողովրդեան վրայ: Յուսահատութեան աղաղակները, լաց ու կոծն ահեղ մարտի միջից կը հասնին Անդր և կատաղի զայրոյթով կը լեցնեն բոլորի սրտերը: Գեղաշէն կայրուի ռումբերու հարուածներու տակ: Սոսկալի կոտորած ի Սպղանք (Տաւրիկ), ուր հայ մը պաշտպանել ջանալով քիւրդ ցեղապետ մը յարձակողներէն, կսպանուի հարազատ եղբօր ձեռամբ: Անթիւնի կորուստներ, օգոստ. 3-ի ջարդէն շատ աւելի: Անթիւն զօրաց դիակներ. քիւրդերը կը փախչին, բայց Օսմանցիք անոնց միւս կողմէն թնդանութիւնով կմղեն ի մարտ: Անյուր շփոթութիւն, իրարանցում: Կռիւն անընդհատ 19 ժամ կը տեւէ:

10, 11, 12 Օգոստ. Մշտական յարձակում. անթիւ սպանուածներ. հայերու վառօդ իսպառ կը վերջանայ: Մի քիչ Տաւրիկէն կուղարկուի: Անտանելի սով:

13 Օգոստ. Ամենէն ահեղ կռիւ, որ անընդհատ 27 ժամ կը տեւէ. յարձակում միաժամանակ ամբողջ Սասնոյ չորս կողմերէն: Կեդրոնը կրկին Գէլի և Անտր: Ամայի Գէլի խիստ նեղ կացութեան մէջ է: Անտրէն կը հասնին օգնութեան: Անեղեակայելի քաջութիւն ու տոկունութիւն հայերու կողմէն՝ Նշանաւոր հանդիսացան Շէնիկցի Գրգօն, հրոսակներէն՝ Ադամը (18 տարեկան), Գեորգն և Կրպօն: Կը պատմեն, թէ այդ գոգ կռուի ատենը, երբ թշնամին սկսաւ փախուստ տալ, պատանի դիցազուն՝ Ադամ, կայնած քարաժայռի մը վրայ, որոտացնելով ահեղ բերդական, կաղաղակէ. «Շէնիք, վատեր, փախէք, ըսէք ձեր մեծին, որ գայ այստեղ իւր սև զինուորներով: Սասունցիք ամենու համար ունին տաք գնտակներ: Անմիտենք, ինչո՞ւ դատարկ տեղ կը թափէք ձեր արիւնը. օրը տաքցեր է և հունձի ժամանակն հասեր. թողէք այս երկիրը, փախէք Արարստան: Փախէ՛ք, ձեզմէ ոչ արու պիտի թողնենք, ոչ ալ էգ:» Երկուստեք կորուստն ահագին էր. միայն ի Գէլի և յԱնտր սպանուել են 675 քիւրդ և 236 հայ, մեծ մասամբ Գէլեցիներ և քանի մը հրոսակներ: Կռուի դաշտի տէր դարձեալ հայերն են, բայց խեղճերու ռազմամթերքն արդէն իսպառ կը հատնի: Կը կողոպտուի Գէլին (360 տուն) և անոր եկեղեցին: (Քիւրդերը կը հաւաստեն, թէ արծաթազգեաց հեծեալ օրիորդ մը, նիզակն ի ձեռին, ահեղ մարտնչող՝ անյայտացաւ եկեղեցոյն մէջ:

14 Օգոստ. Քիւրդերը բացարձակ կը մերժեն երկարել կռիւը և կը սպառնան Օսմ. զօրաց: Փաշան պատուիրակներ կը շրջէ յԱնտր, Սուլթանի կողմէն ամենքին նե-

ըողութիւն խնդրել, եղած փաստները պետական գանձէն դարմանել և Սասունը Տոմիշդ ազատ կացուցանել խոստանալով:

Մուրատ կը կանչվի Տաւրիկէն: Կառաճորկէ խաղաղութիւն, յայտնելով թէ առանց հացի և զինամթերք-պաշարի անկարող են երկար դիմադրել: Գրգօն կռիւ կը պահանջէ, յայտարարելով, թէ օսմանին չէ կարող մոռանալ իւր կորուստները վաղ թէ անագան պիտի աշխատէ պատժել զմեզ, նոյն բոպէին, երբ մենք անպատրաստ կը լինէք. լաւ է, որ այսօր խառնենք մեր արիւնը մեր եղբայրներու արեան հետ և գլուխ չծռենք անգութ օտարներուն: Ընորհակալ ենք այն բարեսրտ-տուութիւնէն, որ Սուլթանը ցոյց կուտայ մեզ՝ փոխարինել ուղեւոր մանկան գանձէն մեր կորուստները: Հեռացէ՛ք մեր երկրէն և խաղաղութիւնն ինքն ըստ ինքեան տեղի կունենայ:

15 Օգ. փաշան յաջորդ օր անձամբ 500 հեծեալներով կուգայ Անդաբի ստորոտը և կը պահանջէ, որ մի քանի անձինք գան բանակցութեան. ռազմամթերքի հացի բացարձակ չգոյութիւնը կ'ստիպեն գոռոզ Սասունցուն զիջանել բանակցութեան. կընտրուեն 184 հըրացանակիրներ և կ'իջնեն դաշտ. խօսակցութեան պահուն Գրգօն, որ կը դիտէ Անտրի սարէն այս ամենը, կը տեսնէ զարմացմամբ, որ բլրակներու մէջէն գունդագունդ բանակներ կը պարփակեն գնացողները, և հրացանի որոտմամբ կաղաքարէ անոնց. բայց այլ ևս ուշ էր: Յուսահատ և ահեղ կռիւ կը ծագի, դաշտիներով, սուրերով և նաջաններով կուրծք առ կուրծք: Լեռնանման դիակներով կը ծածկուի դաշտը: Կը տեսնէ Գրգօն ծերունի մը, որ թւերը քաջած, Դամասկեան ահեղ խենջարն ի ձեռին իրարու հետ դիակներ կը սրփռէ և անընդհատ կառաջանայ. անոր ետեւէն կերթայ իւր որդին, գայթելով դիակագ մէջ և աղաղակելով. «Հայր, հայր քաջագունք այսպէս կոստնուն դիականց վերայէն»: Անոնցմէ ոչ մին կենդանի չի ձերբակալվիր, ոչ որ կուռէն խոյս չի տար, այլ ամենքը կընդունին նահատակի պսակը արեամբ ներկուած, եռապատիկ թշնամիներու հոգիներ իջեցնելով ի թափա դժոխոց:

22 Օգ. Անդաբ կը պաշարուի. Գէլըցիք, Իշինձորցիք և Սհմալի կեսը կը դիմեն ի Ֆըռփո-Քար: Գրգօն իր շէնիկցիներով, Ալեանցոց ու մնացած Սհմալցոց հետ կը ամրանայ իւր տեղը, կուռելով կատաղօրէն ամբողջ 6 օր առանց վառօդի, քարերով և խենջարներով: Անանունդ, յոգնած և ուժասպառ մարդիկները կընկնին, անոնց կը փոխարինեն կանայք, կատաղած բորեաններու նման, որոց ձագերը յափշտակել կուզէ գիշախանձ վագրը:

Անհնար լինելով այլևս կենալ անօթի և մերկ, Գրգօն կը յանձնէ Անտրի պաշտպանութիւնը կանանց և ինքը մնացեալ քաջերով բօքիկ, մերկ, անօթի, ուժասպառ, առանց վառօդի, առանց գնդակի կիջնէ Խուլի և Խէյանք գաւառը հաց ու պարէն և ըստ կարելոյն ռազմամթերք ստանալու նպատակով: Կանցնի Աեփի, կը հասնի Հեղին:

23 Օգս. Մշտական յարձակմանց 24 ժամ շարունակ դիմանալով, սասունցի կանայք, բոլորովն ուժասպառ,

անկարող ահեղ թշնամոյն երկար դիմադրել, հետզհետէ կը քաշվին դէպի Աեփի. թուրքերը կը գրաւեն: Կանայք, գրկած մատաղերամ գաւակները՝ կը մարտնչեն ցան և ցիր, քարերով և խենջարներով ու կընկնին վերքերով ծածկված, յափշտակ թշնամոյն: Գստմենքի տեսարան. բոլոր մնացածները կը թրատվին անխայ: Մանկանց դիակները կը ծօծեն նիզակներու վրայ. կանանց աղիքները սուրերու ծայրերուն... Յուսահատութիւն վերին աստիճանի, քաջութիւն աննկարագրելի: Երբ կ'հասնին ի Աեփի, զերենք չորս կողմէ չըջապատուած կը տեսնան ահագին բազմութեամբ: Փախուստ կամ Գրգօյին միանալ անհնարին է այլևս: Քիւրդերը կը աղաղակեն, որ անձնատուր ըլլան, ապա թէ ոչ... Սոսկում, իրարանցում, շփոթ, աղաղակ, երեսայոց ճէրը երկինք կը թնդացնեն, Աեփի ստորոտէն կը գոռան թնդանօթներ: Գրգօյի հարսը՝ Շաքէ, կուռի մէջ հերոսուհի մը հանդիսացած է. կը մարտնչէ բարձր քարաժայռի վրայէն և կը խօսէ բարձրաձայն. «Սասունցի կանայք, ձեզի մնացեր է արդ որոշել թէ լաւ է դերի երթալ քիւրդին, ընդունել Մուհամէդի պիղծ օրէնքը, անպատուել ձեր անդժ սրբութիւնը ի նախատինս ամբողջ հայութեան, թէ... հետեւել իմ օրինակին», և հերարձակ, զուարդ, միամայ երեսան ի ձեռին, կը խայանայ բարձր ժայռէն ցած, անյատակ անդունդի մէջ. քարքարոտ և ապառաժ, ուստի մի խունկ լիւելով կը թռնայ Շէնիկցոց սրտերը, անոր արեամբ ներկուած... անոր օրինակին հետեցան իւր ընկերուհիք մի առ մի, առանց տատանուելու, առանց շփոթելու և խեղճ տղայք հետեւեցան իրենց մայրերու օրինակին, անգիտակից իրենց բաղդին: Տեսաւ թշնամին և կանգ առաւ իրարու ետեւէ կը թափուին դիակները ծօծալով օդի մէջ անձայն, անմըռունչ և խոր անգունդը կը ծածկի դիակներով... վերջինները սաղ կը մնան իրենց քոյրերու դիակներու վրայ... Միայն 50-ի չափ կը ձերբակալուին և մի քանի հարիւր ալ մանկիկներ: Տանելով փաշայի առաջ կը հրամայեն, որ ընդունեն Մահմէդի օրէնքը. անարգանքով կը մերժեն: Խիստ պատիժներով շատ հարցեր կուտայ Մուրադի, Տաւրիկցոց, Գրգօյի և Գէլեցոց մասին, սակայն ոչոր յանձն կառնէ բառ մ'անգամ թողնել բերանէն: Անասեմ չարչարանք, երկաթի շիկացած կաթսաներ և պրժգալի ցիցեր... Վերջապէս այն, ինչ որ կընայ ստեղծել վայրենի լեռանց փաշաներու վրէժխնդիր կատաղութիւնն անպաշտպան թշնամու վրայ...

24 Օգոստ. Քաջ Գրգօն իր անպարտելի խմբով ի պարտութիւն կը մատնուի Հեղինի սարը, ուստի տեսեր էինք Անդաբի և Աեփի տեսարանները. ո՞վ կարող է նկարագրել թէ ինչ անզուսպ կատաղութեամբ ծօծելով դատարկ շէշխանները, շողացնելով սրերը, քարերով և նաջաններով, անկարգ և շփոթ ամեն կողմէն կը յարձակին թշնամու վրայ, արեան ծովերով իրենց պապակեալ շուրթները, բոցավառ սրտերը, վրէժխնդիր հոգիները զովացնելու: Միայն 2 վերաւոր փախուստականներ զերծանելով կը պատմեն այս ամենը: Ալեանց Վարդան, խենջարի ձեռին կը թրատուի մաս առ մաս, հարիւրաւոր վերքերով ծածկուելէն յետոյ կընկնի անկենդան և դեռ

արիւնոտ խէնջարը դուրս չի գար անոր ձեռքերէն...
Կընկնի Իշխնձորի վարդապետը, մինչ կաղօթէ բազկա-
տարած և Փորթ գիւղի նորընծան, արիւնոտ դիակներով
ծածկելով իւր հետքերը: Գրգօն վիրահար գերի
կընկնի, անօթութենէն ուժասպառ: Փաշայի առաջ կը
բանայ աչքերը և հաց կուզէ. յանկարծ ինքնիրեն գա-
լով կաղաղակէ. «Ամօթ քեզ, Գրգօ, դու էլ օտարին
վիզ պիտի ծուես». և խելով մէկի հրացանը, կը դիմէ իր
քաջերով փաշայի վրայ: Կը շողան սուրբեր, կը շաչեն
հրացաններ և նոցա որոտմանց մէջ կը լսուի քաջազնի
վերջին խօսքը. «Կեցցէ՛ Հայաստան»:

ԿՈՌՈՒՒ ՀԵՏԵՒԱՆՔԸ

Գէլի 360, Շէնիկ 106, Սճա 85, Ալեան 165, Իշ-
խնձոր 78, Աղբին 66 տներով կայրեն ամբողջովին և
բոլոր բնակիչները, բացի մաս մը փախստականներէ,
սրէ կանցունեն: Շատախի, Բերմի, Խուլի և Խեյանայ և
Փսանայ գաւառի բնակիչները, ըստ պետական արձանա-
գրութեանց 146000 հոգի ընդ ամենը, կը հեծեն սոս-
կալի և անպատմելի նեղութեանց մէջ: Բոլոր արտերին
քիւրդերը տիրանալով, գրաւելով տները, անդաստանե-
րը, կողոպտելով բոլոր ունեցածները, թշուառներու
մարմնէն խելով մէկ շապիկն էլ մերկ և անպաշտպան
ցան և ցիր կը թողուն, որ ոլոր գան սարերու վօայ,
վայրի գազաններու նման, երանի տալով խարդիկի վրայ
բարձրացողներուն և զիրենք շրջապատող կուռ շղթան
չի թողներ, որ գոնէ փախուստ տան և ազատեն իրենց
լոկ անձերը...

Նոյն իսկ Մշոյ դաշտի հայ գիւղերը՝ Խզլաղաճ, Տառ-
րոգում, Ս. Յովհաննու վանքը, Մառնիկ, Խորունք պաշար-
ման մէջ են, այնպէս որ չեն համարձակիլ երթալ դաշտ
արտերը քաղելու համար: Քիւրդերը արդէն Տառրոգում
գրաւած են և միւսներէն կը պահանջեն, որ թողնեն
իրանց տները, իրանց կալուածները և օրավարները, ել-
նեն երկրէն, ապա թէ ոչ կեանքները ի վուր տուածէն
յետոյ, պիտի յանձնեն այդ ամենը: Կառավարութեան
բողոքներ ի հարկէ անլսելի կը մնան: Մշոյ մէջ խիստ ձեռ-
բակալութիւնը, նազիկի երեք հօրեղբօր որդիք, երեք
հարսներ բռնի տաճկացում Սալի աղայի տուն: Ս. Կարա-
պետի վանքէն երկու սարկաւազներ (Մովսէս, Յարդին)
և երեք միաբաններ բանտարկուած են: Կարճ խօսքով,
եթէ ժամանակին ազդու միջամտութիւն չը լինի ամբողջ
200,000 հայեր պիտի գնան ոտից ի կոխան, առանց
կարենալու իսկ իրենց արեան բողոքը լսելի ընել լուսա-
ւորեալ աշխարհին...

Փախստական ուղեւոր մը կը պատմէ, թէ Խէյալհանի
մէջ ուէս Յովնան տեսնելով 3 փախստական տղայք՝ 8-10
տարեկան, կը յանձնէ կառավարութեան, որ կը գլխատ-
ւին Մշոյ հրապարակի մէջ: Քանի այսպիսի տեսարաններ,
անյայտ, անորոշ...

ՍԱՍՈՒՆԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

ԵՒ

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ

Այն իւրաքանչիւր օր կրկնվող սպանութիւնները,
կանանց և կոյս աղջկերանց բռնաբարութիւնները, ա-
ռեանգութիւնները, այն անթիւ, անհամար գազանութիւն-
ները, որ օր ցերեկով կատարում են տաճիկ և քուրդ
բաշիբուզուկները 19-րդ դարու վերջում, լուսաւորված
Եւրոպայի քթի տակ, այն անվերջ աւերումները, կո-
ղոպուտը, թալանը, հրդեհը, որոնց ենթակայ է Տաճիկա-
Հայաստանի բազմաչարչար, թշուառ, ուժասպառ ժողո-
վուրդը, այս բոլորը շատ սակաւ է արժանացել Եւրո-
պական մամուլի ուշադրութեան կամ նոյն իսկ դիտ-
մամբ նա աշխատել է ծածկել: Բայց երբ այդ կոտո-
րածը, երբ այդ սոսկալի բարբարոսութիւններն սկսում
են ընդունել ահագին լայն շրջաններ, երբ նրանք անց-
նում են տաճիկ-հայերի համար իսկ ստեղծված, ըն-
դունված «չափ և սահմանից», այն ժամանակ միայն
Եւրոպական մամուլը «բարեհաճում» է մի քանի հատ
ու կտոր տեղեկութիւններ տալ. միայն այդ ժամանակ
դարձեալ բարձրանում է «Հայկական ինդիլը»: Նոյնն
է և այս անգամ: Սասունում տեղի ունեցած սարսա-
փիլի արիւնհեղութեան և աւերման մասին Եւրոպա-
կան լրագիրները տալիս են հետեւեալ տեղեկութիւն-
ները, որ մենք առաջ ենք բերում համառօտակի:

«Լօնդօնի «Հայկական» Ազգասիրական Միութիւնը» մի
աղերսագրով դիմել է Անգլիական արտաքին գործոց
մինիստր լորդ Կենքերլուն, հայցելով ոչնչացնել Տաճ-
կա-Հայաստանում ներկայումս գոյութիւն ունեցող կա-
ռավարութիւնը, փոխարինել նրան մի նոր կառավա-
րութեամբ Անգլիայի հաւանութեամբ, որը պիտի գըտ-
նվի վերջինս և Բերլինի դաշնագիրն ստորագրող տե-
րութիւնների անմիջական հսկողութեան տակ:

«Այդ աղերսագրին կցած է և մի նամակ՝ Բիթլիսից
սեպտեմբերի 27-ին գրած: Առաջարկելով այդ, Միու-
թիւնն աւելացնում է, որ Հայաստանում կատարվում
են նոյն գազանութիւնները, ինչպէս մի ժամանակ Բուլ-
ղարիայում էր: Նա մեղադրում է տաճիկ կառավարու-
թիւնը, որի հրամանով տեղի է ունեցել այս կոտորածը:

«Ահա նամակի համառօտ բովանդակութիւնը. Գրդե-
րը գողացած են լինում հայերի տաւարը, վերջիններս
յարձակվում են գողերի վրայ, սպանում են նրանցից
երկու մարդ և վիրաւորում երեքին: Այս ընդհարու-
մը պատրուակ է դառնում մի կոտորածի: Զօրքեր են
ուղարկվում այդ տեղի վրայ: Այդ զօրքերի հրամանա-
տար փաշան Պօլսից պատուէր է ստացած լինում բնա-
ջինջ անել հայերին: Սպանված են 6-10 հազար հայեր:

«Մի տեղ չորս հարիւր կին, մի այլ տեղ երկու հա-
րիւր բռնաբարվում, ապա սուլինների և թրերի հար-
ւածներով մաս մաս կոտորվում: Երեխաներին ցցի են
հանում կամ գլխատում: Աեց հարիւր երիտասարդ աղ-
ջկերանց հալածում, քշում են մի եկեղեցի, այստեղ
բռնաբարում, ապա կոտորում: Արիւնը վտանգներով հո-
սում էր եկեղեցու դռներով:

„Օտարազգի հիւպատոսները քննութիւն են սկսել: Տաճիկ զինւորներից մի քանիսը խոստովանում են, որ հենց իրենցից իւրաքանչիւրը սպանած կը լինի մի յիսուն կին: 20-30 գիւղ աւերած, կործանված են: Մարդկանց նաւթով կենդանի կենդանի պրել են իրենց սեփական տան մէջ:“

Միւս կողմից Standard լրագրին միւսնոյն դէպքի մասին վարնայից հեռագրում են. „Անկարգութիւնների պատճառը հարկերի վճարման մերժումն է եղել: Մուշի կառավարիչները հրաւիրում են Բիթլիսի նահանգապետին. վերջինս յայտնում է Բ. Դրան և իրաւունք է խնդրում ճնշել ապստամբութիւնը: Բ. Դուռը պատվիրում է Ձէքի փաշային կարգի տակ դնել բնակիչներին: Բայց Բիթլիսի նահանգապետը՝ չսպասելով Ձէքի փաշայի տեղ հասնելուն, յառաջ է մղում զօրքը և հրամայում է կրակ արձակել: Ատուրածն սկսվում է: Երբ նա վերջանում է, 25 գիւղ աւերված են լինում, գետինը ծածկված մի քանի հազար դիակներով: Բիթլիսի Անգլիական հիւպատոսը մի տեղեկագիր է ներկայացրել Կ. Պոլսի դեսպանին:“

Հաղորդելով այս տեղեկութիւնները, Եւրոպական մամուլի մի մասը իր պարտքը, իր կոչումը վերջացած է համարում: Իսկ միւս մասը, մասնաւորապէս անգլիական լրագիրները, ինչպէս օր. Times, պնդում են, որ անհրաժեշտ է ոչ թէ միայն սանձել զսպել ոճիրները, ոչ թէ միայն պատժել այդ ոճրագործներին, այլ նաև անհրաժեշտ է կատարելապէս փոխել գոյութիւն ունեցող կառավարութիւնը, որպէս զի կարելի լինի արգելել սոյնանման գաղանթութիւնների կրկնումը: „Այս դէպքերի շարքը ամօթ, խայտառակութիւն է լուսաւոր աշխարհի համար,“ բացականչում է Փրանսիական Figaro լրագիրը: „Եթէ գոնէ այս արևնոտ տեսարանների պատմութիւնը, ասում է մի այլ լրագիր, կարողանար շարժել Եւրոպայի անտարբերութիւնը, յիշեցնելով Բերլինի դաշնագիրն ստորագրող պետութիւնների պարտքը...“

„Այնտեղ, Հայաստանում, կատարվում են ոճիրներ, որոնք վրէժ են գոչում, աղաղակում երկնքից, ոճիրներ, որ պէտք է պատժվին օրինակելի կերպով և որոնց կըրկնուճների առաջը պիտի առնվի ինչ գնով էլ որ լինի:“

Միւս կողմից մի քանի այլ լրագիրներ նոյնպէս խոստովանվելով, որ ամօթ, խայտառակութիւն է լուսաւոր աշխարհի համար այս անցքերը, բայց և այնպէս չեն կարծում, որ Եւրոպան մի որ և է քայլ կանի այդ առիթով: „Եթէ այդ լինէր մի յիսուն տարի սորանից առաջ, աւելացնում է Figaro-ն, գուցէ տեղի ունենար մի արշաւանք, իսկ այժմ՝ բաւականանում են միմիայն մի դիպլոմատիական նօտա ուղարկելով: Այժմ նա, այդ նախկին Եւրոպան, այլ հոգսեր, այլ պարապմունքներ ունի...“

Այո, ճիշտ է նկատում Եւրոպական մամուլը, Եւրոպան այլ հոգսեր, այլ զբաղմունքներ ունի: Նրան ինչ, թէ այնտեղ, մի ինչ որ Հայաստանի խորքերում 25-30 գիւղ բնակիչներով հանգերձ պրում, մոխիր են դարձնում, նրան ինչ, թէ այնտեղ բռնաբարում, մորթում, սպանում են. նրան ինչ, որ այնտեղ իր հիւպատոսների

աչքի առջև վեց հարիւր կոյս աղըկերանց հալածում լցնում են եկեղեցին, բռնաբարում, ապա այրում, կոտորում. նրան ինչ, որ այնտեղ մարդկային սպանդանոց է բացված և այդ սպանդանոցը մի ամբողջ երկիր է, նրան ինչ, որ այն տեղ հազարաւոր անմեղ մանուկներ գլխատվում, ցցի են հանվում... ո՞ր մէկը թւենք: Այս բոլորը տեսնում և լսում է Եւրոպան. բայց ինչ է անում նա: Ոչինչ. նա կուղարկի Սուլթանի դարձիկներ, կառավարութեան մի դիպլոմատիական նօտա և դորանով էլ ամեն բան կը վերջանայ, դորանով նա իւր պարտքը կատարած կը համարի:

Բայց ինչո՞ւ ենք մենք իզուր մեղադրում Եւրոպային: Մի՞թէ միւսնոյն անտարբերութիւնը չի տիրում և մեր, հայերիս մէջ: Ճիշտ է, մենք ևս սոսկալով կը կարդանք բոլորը, ախ ու վաշ կանենք, կը հառաչենք, կը խօսենք մի երկու երեք շաբաթ և ապա մոռացութեան կը տանք այս սարսափելի կոտորածն էլ և ձեռքերս ծալած կը նստենք, մինչև որ բոլորովին կաւերեն, հիմնայատակ կանեն, մինչև որ գլխովին կոչնչացնեն աշխարհի երեսից հայ տարրը...:

Ամօթ, հազար ամօթ և նախատինք մեզ և ոչ թէ Եւրոպային...:

ՍԱՍՈՒՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹԵՆԷ ԱՌԱՋ

Թուրք կառավարութեան խորամանկութիւնը.— Վերջին երկու իրեք տարիներուս ընթացքին մէջ ստրկացած հայուն ցոյց տուած յանդգնութիւն և ինքնապաշտպանութիւնը (իզուր մատնուած ձերբակալները խլել, անկանոն ոստիկանները ծեծել, հետզհետէ բարդուած տուրքերը չը տալ ևն.) թուրք կառավարութեան դուր չէր գայ, ուստի գիշեր ցերեկ եւք մը կորոնէր տեղոյս ըմբոստ հայոց դաս մը տալու, պատժելու: Վերջապէս ճարպիկ Բրդա և իւր խորամանկութիւնը յուշ բերեց ու հետեւեալ խելքը բանեցուց:

Քիւրդ վեց եօթը աշիրաթներ Զէյլանի շէյխ Մեհմեդի միջոցաւ գրգռելով՝ հանեց հայոց դէմ:

Ո՞վ չգիտեր, որ անցեալ ամրան ափ մը Տալուրիկցի ժողովրդեան վճայ քաղցին 3000 քիւրդեր, յիշեալ հայերուն բնաջնջելու: Միւսնոյն ժամանակ երբ քիւրդերը պարտութիւնով ետ կը վերադառնային, թողնելով իրենց դիակներ, իրենց հետ տանելով բաւականին մեծ թաւան, յանկարծ (կուէն երկու երէք օր վերջ) Տիգրանակերտէն, Նինձէն, Երզնկայէն, Բաղէշէն և Մուշէն հրաշքով զօրքեր թափեցան և օգնութեան հասան (ի հարկէ քրդաց) ու պաշարեցին զՏալուրիկ և նորա բոլոր գեղերէն, պատրուակելով, թէ խաղաղութիւնը պահպանելու համար եկած են: Ինչ մեծ հոգատարութիւն և արագ գործ ունեւութիւն, եթէ ինքը կառավանութիւնը խորհրդակից չէր Շէյխին: Բարեբախտաբար պաշարումը 10 օրէն աւելի չբաշեց. չգիտենք որ կողմէն ինչ փրչեց և սև ամպերը փարատեց, եթէ ոչ ըմբոստ հայոց տանց հիմերը արևի դէմ չը բերած, մտադրութիւն չունէին հեռանալու:

Մի երկրորդը Շէյխ Ջէլլադին.—Արկին տարածայնութիւն կայ, թէ քիւրդ աշիրաթներն յիշեալ Շէյխի երկրորդ շէյխ Ջէլլադինի թելադրութեամբ կրկին կապտորասովին անգամ մը ևս փորձել անտէր մնացած հայերը կոտորելու: Անկասկած եմք, որ նորէն թուրքաց կառավարութեան խորհրդովն է. որովհետեւ սա քաջ գիտենալով, թէ հայոց վրայ քիչ թէ շատ մէկէն ի մէկ զօրք քաշելը քաղաքական կերպարանք կարող է ստանալ, կը ջանայ աշիրաթական կռուի ձեւ տալ խնդրոյն, որպէս զի քրդաց աւերութենէն մնացածներն ալ ինք զօրքով քանդէ, ըսելով թէ խաղաղութիւնը վերահաստատելու եկած է, բայց ինչ յուսախաբութիւն. արդէն ամեն ինչ հասկցած է և ըստ այնմ պիտի ջանայ գործին որոշ կերպարանք տալ, եթէ մի անգամ անւանական խաղաղութիւնը սկսէ խախտել: Հայ գիւղացիք կըսեն՝ ինչ վնաս մեզ տվին զօրքերը, անոր մի հինգերորդականը չտվին քրդերը, որք աւելի վայրենի են:

Քրդաց հարստահարութիւնը. Պատըգանցի քրդեր Փարակցի տղայ մը կը սպանեն, երբ սա Փարսիսէն հաց շալեած կը վերադառնայ իւր տուն ի միթարութիւն ընտանեաց: Պիմցի 25-30 տուն անթութութենէ և քրդաց հարստահարութենէ ստիպեալ ներքին դաշտ երթալու ժամանակ, բազմանցի քրդեր անոնց վրայ յարձակելով կուգն թալանել, բայց հայոց դիմադրութեամբ ոչինչ կը վաստկին, միայն մի քանի հայեր չարաչար կը վերաւորվին:

Առհասարակ քրտերը հայերը իրենց ստրուկները և անոնց հողերը իրենց սեփականութիւնը համարելով հայերէն պէլ անունով տուրք կը վերցնեն տարներ երեք անգամ: Ամեն հայ տուն իւր աղային կը վճարէ գարնան ծնած ոչխար մը, կաթի համար ամրան ոչխար մը՝ պըրըզովի անուամբ. իսկ աշնան՝ հաց և գէր ոչխար մը մնացուի համար: Երանի թէ ամեն հայ տուն իւր պաշտպանութեան համար մի քուրտ աղա ունենար. հապա մի քանի աղաներ ունի, որոնց իւրաքանչիւրին պիտի տայ յիշեալ տուրքը: Քուրտ աղան եթէ նիւթական անձկութեան մատնվի կամ դժգոհ մնայ իւր հայէն, կը ծախէ ուրիշ քրտու մը: Ստրուկ հայուն գինն այնքան աւելի արժէ, որքան աւելի տղայ ունենայ: Ատոնց հասուցած բոլոր չարիքներու նկարագիրը մէկ կողմ թողնելով՝ յիշենք աստ մէկ հետաքրքիր կէտ: Ամեն հայ իւր աղջիկը կարգած ատեն աղջկան համար ստացած խալայէն մաս մը իւր քուրտ աղային պիտի տայ: Այդ պարտքը կը կոչվի Կվընի: Հաստ անգամ տեսնված է, որ հայր մը իւր աղջկայ համար մէկ ոսկի խալա ստացած է և սակայն ինքն իւր աղային 2-3-4 ոսկի ալքնի տուած է:

Որքան աչքի կիյնայ այն կէտը, որ քուրտը իւր շահուն համար իւր հայուն կեանքը կը վտանգէ, իսկ հայը իւր և իւր որդոց համար օրինակ չառնել իւր աղայէն:

Քուրտերն, ոլք ամեն անգամ վայրենութեամբ յարձակում գործած են հայերու վրայ, ոչ այնքան կրօնամոլութեամբ, որքան շահախնդրութեամբ եղած է (իցիւթէ իրենց իսկական շահը ըմբռնէին. այն ատեն միացած պիտի լինէին հայոց հետ): Այժմ տեսնելով, թէ հայոց մօտ բան չէ մնացած և եղածն ալ դիւրութեամբ

չեն տար, սկսած են զիրար թալնել: Պատգանցի և Խիյանցի քրտեր միասին կերթան Սըլըվանցի (Պանգրցի) քրտաց ոչխարը կը թալնեն. բայց ասոնք Խաչալկա յ կամուրջին մօտ կուտուլ ետ կը խլեն. երկուստեք 7 հօգի կը վերաւորվին: Խիյանցիք կը թալնեն Պօլքըցիներու (Սասունցի) քարւանէն 8 բռն հաց ջորիներով, իսկ նոյն քարւանի մնացած 25 ջորիք իրենց բռններով կը խլէ Պըշարի Խալիլը: Բազմանցի Գադօի Էօմէրը խլած է Սասունցի Պըշարի Միրզօի տղուն այնալուն և ընկողները: Պըտրցի և Շիկօի տուն ըսած աշիրաթները իրար զարնվեցան. մի մեռած ու մի քանի վիրաւորեալներ ունեցան:

Վայրենի քրտերն անգամ ունին իրենց քաղաքականութիւնը միամիտ հայերը խաբելու համար. օրը անգամ մը սուտ մը կը հնարեն. օրինակ՝ «հայերը ջարդելու ֆիրման ելած է», ևն. ևն. Գանի, քանի անգամ սուլութեանը իւր գահէն վար կիջեցունեն, կրօնականն ու վեր կը հանեն, տեսնելով թէ իրենց շահուն ինչպէս յարմար կուգայ:

—o—

ՆԱԽԱԿ ԽԱՐԱԶՈՒՆՆԵՐ

Մարգուան, Եւդոկիա, Ամասիա և շրջակայ գիւղօրէից հայ բնակչաց վիճակը տաժանելի է և օր աւուր կը ծանրանայ: Բանտերուն խորքէն ծերոց և տղայոց, մեծ տանց և աղքատաց հառաջանքները, դրսէն կանանց և մանկանց լաց ու կոծերը մինչդեռ խղճի տէր մարդու սիրտը կը մաշեցնեն, բարբարոս կառավարութեան հայոց անհաշտ թշնամի պաշտօնէից սիրտը աւելի կը քարացնէ և զօրութիւն կուտայ իրենց վայրագութիւնները շարունակել և իսպառ ջնջել ոչ միայն հայ անունը այլ և Հայ ժողովուրդը:

Երբ Հմաւոն Մարգուանի մէջ բռնվեցաւ՝ տեղական Պեքիր փաշան իւր անգթութիւնները կրկնապատկեց յօգուտ իւր քսակին. անմեղ անպարտ հայերը խուճախութեամբ լեցուց. ոստիկանաց սաստիկ հրաման տուաւ, որ ուր որ հայ մը, նամանաւանդ հարուստ մը տեսնին՝ անմիջապէս բանտարկեն: Պեքիր փաշայի յիշեալ հրամանը կէտ առ կէտ կատարվեցաւ և ուր որ հայ մը երեւան ելաւ, հայութենէ զատ առանց յանցանքի, անմիջապէս բանտարկվեցաւ և բարակ, անհիմն հարցաքննութենէ վերջ՝ մեծ մեծ գումարներ տալով յիշեալ փաշային՝ գէթ առժամայն ազատ արձակվեցաւ: Երբ Պեքիր փաշան ի պատիւ իւր գործած անգթութեանց և կաշառակերութեան սուլթանէն Ամասիայի միւթասէրիֆ կոչվեցաւ՝ իւր յաջորդը ևս քսակը լեցնելու համար փորձեց կաշառաւորութեամբ ազատ արձակված հայերը վերստին բանտարկելով ստակ փրցնել: Սակայն երբ իւր քսակը պարապ մնաց, զայրացած՝ սկսաւ հայերն ընկձել. 4-5 ամիս է առանց հարց ու փորձի մութ բանտերու խորշերը թողած է:

Երբ բանտ անունը կուտանք, պէտք է հասկնալ տաժական բանտն իրեն յատուկ ամեն արհաւիրքներով, որ շատ անգամ նկարագրած է. փոքրիկ սենեակ մը, ուր հազիւ 10 մարդ կարելի է քնանալ, 27-30 կը լեցնեն:

Բանտէն ազատ կեցող հայոց վիճակը գրեթէ բանտարկելոց վիճակէն ծանր է. քաղաքին մէջ պատելու, խանութ բանալ և առևտուր ընելու, եկեղեցի երթալու համարձակութիւնը չունին: Երբ համարձակին իրենց տնէն դուրս ելնելու, յաճախ կը պատահին թուրքի մը, որ հայու գլխին հազար ու մէկ լուտանքներ կը թափէ. հայը պիտի համբերէ, եթէ ոչ անմիջապէս թուրք խուռն բազմութիւն մը շուրջը կը պատեն և ձեռները կապած բանտ կը տանին, սուտ երգմամբ կը հաստատեն անոր չունեցած մեղքերը...

Ալ հայերու համար իրենց պահանջները ժողովել, առևտուր ընել, կամ գիւղերը երթալ, գաղթել անհնարին է. հայք ուր որ են, հոն պիտի մնան, կը տնօրինէ իրատէ մը: Արդէն իրատէի կարօտութիւն ալ չկայ, ինչու որ հայ մը եթէ գիւղ մը երթայ, դեռ իւր առնելիքը չպահանջած, լաւ մը կը ծեծվի և ապա կապ բանտը կը փոխադրվի իբր յիշմոտէ: Ե՛հ, խեղճ թուրք գիւղացիին ի՛նչ մեղք ունի, քանի որ կառավարութիւնն այդպէս կը պահանջէ:

Գաղթել, ոչ թէ օտար երկիր, այլ մերձակայ քաղաք մը, անկարելի է. 5 դռն արժող անցագիրը 100 դուրուշով հազիւ կարելի է առնել. եթէ անցագիր առնելով ձամբայ ելնէ, հազար ու մէկ փորձանքներու կը պատահի:

Այս օրերս հայ ննջեցեալ մը կը տանէին գերեզմանատուն. խումբ մը տաճիկներ թաղման հանդիսականները կը քարկոծեն, անէծք, անարգանք կը թափեն հայոց գլխուն և կրծիին, քահանաներուն խաչվառը կը խլեն և ցեխերու մէջ կը թաթխեն:

Հայոց այս անտանելի վիճակն աւելի կը ծանրացնեն խումբ մը սևահոգի մատնիչներ, ինչպէս Մարգուլանցի Խըրիմցու ընտանիքը, որ սուլթանի թունաւոր ընծաներէն մաս մը ստանալու համար, սուտ մը կը հնարեն, թէ հայերը իրեն 10-12 տարեկան տղան մեռցնելու փորձ մը ըրած են: Կառավարութիւնը, որ այդպիսի լուրերու կըսպասէ անհամբեր, անմիջապէս կը բանտարկէ խումբ մի հայ ևս: Յիշեալ ընտանիքն իրեն յաջողութիւնը տեսնելով՝ կը յայտնէ, որ այլ ևս չի կրնայ այստեղ կենալ, և որ կայսեր ողորմած պաշտպանութեան կարօտ է: Տեղակալին որոշմամբ մի քանի օրէ վերջ Պօլիս կը փոխադրվին և յիշեալ տղան կայսերական ծախքով դպրոց կը տեղաւորվի:

Ահա այս կողմերու հայութեան արդի վիճակը: Քաղց, թշուառութիւն, անպատուութիւն, կաշառք, թաւան, բռնաբարութիւն, մատնութիւնք ամեն կողմ:

— 0 —

ՆԱՄԱԿ ԵՒ ԴՈՒՍԻՆՅՈՒՆ

Եւդոկիոյ սուրհանդակին կողպտովիլը ծանօթ դէպք մ'է, սոյն դէպքի վրայ ինչպէս շատ քաղաքներէ նոյնպէս Սեբաստիայէն Ալօ բէյը համիտիէի զօրք և ոստիկանաց խումբ մը գալով՝ քաղաքը կը պաշարեն, և փոխանակ լեռները փնտռելու «գոմիթէն» կը սկսեն քաղաքին մէջ խուզարկութեանց: Հայերը ահ ու դողով

ձգելով իրենց տները 10-15 ընտանիք կը հաւաքուին մէկ տուն: Քաղաքը կը խուզարկեն և աչքի ընկած հայերը կը բանտարկեն. միւս կողմէն այգիները կը սկըսեն վարել, հերկել պահած գանձերը գտնելու համար. ժամագործ Յիգրանի այգիէն 100 ոսկինոց մեծիդիէ կը գտնուի տոպրակով. Յիգրանը կը պնդէ, որ երկիւղէ պահած է իւր ստակը, որուն առանց մտիկ անելու կը բանտարկեն: Վարդը վասակներուն կուգայ 10-12 տարեկան տղայ մը, որ շուկայէն հաց առած, առանց ետին նայելու կերթայ և ուղղակի դուռ մը կը զարնէ, մէկ մ'ալ կը դառնայ կը նայի, որ զինքը երեք հոգի կը լըտեսեն, ճանբան կը շարունակէ. լրտեսը տղին ուր երթալը կը հարցնեն, պոռալով կըսէ, ի՛նչ իրաւունք ունիք տունս տարած հացիս իսկ խառնվելու: Յիշեալ ամայի տունը պատուարովոյ երեք երիտասարդները տղուն ձայնէն վտանգը կը գուշակեն և հարևան տունը կը ցատկին պատին վրայէն, երկուքը կաշատին, իսկ երրորդին ոտքը կը կոտրի, ուր սողալով ինքզինքը տան մէկ մութ խորշին մէջ կ'ապաստանէ: Տունը կը խուզարկվի, հարիւրապետ մը կաղը կը նըշմարէ և անձնատուր ինելը կառաջարկէ և ատրճանակին հարուածը կ'ընդունի ի պատասխան: Հարիւրապետը գետին կը գորի, ոստիկան մը կը մտնէ, նոյնպէս հարուածով մը ոստիկանն ալ կը գլորի և երրորդ հարուածով երիտասարդը իւր կենաց վերջ կուտայ: Թուրքերը կը կատրին և կը յարձակին տուններու վրայ: Հայք ևս թրքաց դէմ գնելով, գիշերուան ժամը մինչև եօթը կը կռուին և երկու կողմէն գրեթէ 15 մահ և 180 վիրաւոր պատահելով, վերջ կը տրուի: Իսկոյն Սեբաստեա կը հեռագրեն. կուսակալը կուգայ և իբրեւ թէ հասարակութիւնը կը հանդարտեցնէ: Հայք, բողոքականք, կաթոլիկք և յոյնք ճարահատ կառավարութեան կը դիմեն միութեամբ թրքանալու համար. ասոր հետեանքէն լուր չունինք:

Եոզղատի զինուորական ատեանը՝ որ գաղատեայ փոխադրված էր, Եւդոկիոյ բանտարկեալք ևս Գաղատեա խրկվելու համար, 18 կառքով շղթայակապ Եոզղատ կը բերվին: Բանտարկելոց մէջ երիտասարդ մը հինգ-վեց ընկերներով շղթայէ զուրկ մնացեր է առ ի չգոյէ. երիտասարդը հարիւրապետի մը երկու արծաթ կուտայ, որպէս զի շղթայ մ'ալ գտնելով իրեն զարնէ, ըսելով թէ, քանի որ ոտքերնիս, վզերնիս շղթայ չունինք, Գաղատեա ի՛նչ երեսով պիտի երթանք: Ի վերջոյ գործը կը փոխվի, այսինքն զինուորական ատենին Եւդոկիոյ փոխադրվելու իրատէ ելլելով՝ բանտարկեալք հեռագրաւ մը վերստին յեւդոկեա կը վերադառնան. զինուորական ատեանը Եոզղատ կատարած չարութեանց, չարագործութեանց և բարբարոսութեանց պակասը յեւդոկիա պիտի լրացնէ և իրենց անկուշտութիւնը հայու արիւնով, նրանց արտասուներով և լաց ու կոծով պիտի կշտացնէ:

Գաղատեա, որ զրաւք զրաւուա ես որա գրծակոյ, բայց յուլթեան հասար առհրածնալ պայմաներ են, գրով:

ԿԱՆԱԳԱՆ ԵՌԱՋԱՆԴՈՒՄ

Ժիրայր յեղափոխականը 10 ձիաւոր ընկերներով հանդերձ ժուռ կուգար Եոզղադի շրջակայ գիւղերը և թէ ի հայոց, թէ ի խղիւղաշներէն կը յարգուէր ու կը պաշտպանուէր: Թիւրք կառավարութիւնը «մօրուք» անուան տակ այդ տեղի յեղ. պետը և խմբին գոյութիւնը և մինչև իսկ Մազար օղլու գիւղացի Սիմօն և Ագթաղ, Մատենցի յոյնին սպանիչը այն խմբին լինելը գիտէր, սակայն համարձակութիւն չունէր վրան երթալու և որչափ ալ պահեստի զօրաց թիւը աւելցուց շուրջ 2000, ոստիկանաց 400 և Պօլսէն հեծելազօր եկաւ, դարձեալ բաւ էր այսքան զօրութիւնը «մօրուք» ձերբակալելու, ուստի դիմեց դաւաճանութեանց: Թրքերը փէօհրէնկցի համբարձում քեահայի տղան Սահակը բռնելով յեօզղատ կը բերեն և խալիլ բէին կը յանձնեն: Համբարձում քեահային ժիրայրին պաշտպան լինելը քաջ ծանօթ էր կառավարութեան. սորա տղան Սահակը վերջին աստիճան կը տանջեն և կը նեղեն և վերջապէս հօր ամեն գաղտնիքները կը խոստովանեցնեն ժիրայրին նկատմամբ. հայրը՝ Համբարձում քեահայան ևս կը բերեն քննութեան. կը հարցաքննեն, ոչինչ յայտնաբերուած առանց որդւոյն անունը տալու, (որովհետև խօսք մը կար, թէ Սահակը թուրքերը մեռուցած են) խալիլ բէյը Սահակէն բռնութեամբ առած գաղտնիքներուն ամենն ալ կըսէ Համբարձում քեահային և կը յաւելու. «Թէ մօրուքը մեզ յանձնես, որ կարող ես, ես քո տղան՝ Սահակը կը գտնիմ և զքեզ ալ կազատեմ, իսկ եթէ հակառակ այս ամենուն չյանձնես, գիտցիր, որ դուն և քո բոլոր ընտանիքդ ընաշինջ պիտի ըլլաք»: Համբարձումը կը զարմանայ գաղտնիքներուն և խորհուրդներուն յայտնումէն և կը նայէ, որ ալ ազատութիւն չկայ, «մօրուքը» կառավարութեան յանձնելու խոստումներ կուտայ և կազատի: Այս ժամուն ի դարման ցաւոցն պատրիարքարանէն յեօզղատ զրկված Տրդատ վարդապետ Պալեանը, առաջնորդ Կեսարիոյ, վրայ կը հասնի և կսկսի գործել ի սաստումն ցաւոցն, ձեռքէն եկած վատութիւնները կը գործէ ընդ-քօղեալ սգիմով, հայ գիւղերու քահանայ և կրօնաւորները կառավարութեան միջոցով յեօզղադ կանչել կուտայ, խոստում կառնէ հայ գիւղացիներէն կնքոյ տակ, թէ «յետ այսու գոմիթէ չպիտի պահենք, տէրութեան իրաւացի պահանջը եղող տուրքերուն դէմ չպիտի գանք» ևն. ևն. բովանդակութեամբ, իւրաքանչիւրը զատ զատ կը խրատէ, առանց կարմրելու կը քարոզէ յեկեղեցւոյ, թէ «մօրուքը բողոքական է», իբր թէ թուրք եղած ըլլայ, թէ Եօզղադցիք խաբված են, մօրուքը խաբեբայ, լիբը մ'է, թէ իրենց հարս ու աղջկունք նորա յանձնած են, թէ տները աւետարան կարդալը արգելալ է, թէ ինք կարող է մարդ մը կախաղան տալ և առնել ևն. ևն: Արսլանեան գերդաստանն «վասակաց խումբի» հետ կը միանայ. զինուորական ատեանը ինչ հրահանգ որ տայ, անտարբեր կը կատարէ, ասդին անդին վասակներ կը կարգէ, վերջապէս ամեն կողմեր լրտեսներ կը շրջէ ժիրայրը փնտռելու համար,

որը կը պատրասուէր Եօզղատի շրջականերէն մեկնելու Խմաց կը տրւի համբարձում քեահային. վերջինս ժիրայրին հաւատարիմն էր, յուր կը խրկէ ժիրայրին, որ ձիերը Պահատըրի այգեւ. Թողլով, իւր քով գայ, ինք կարող է զինքը պաշտպանել, ինչպէս կը պաշտպանէր առաջ: Ժիրայրը այս լուրը առնելուն պէս, կատարեալ վստահութեամբ ձիերը թողլով, կուգայ համբարձում քեահային քով, որը ժիրայրին ոտքը ինտալով, կը պատմէ եղելութիւնը և իւր ընտանեաց մօտագայ վտանգը, վերջապէս զինքը կառավարութեան յանձնելու ստիպումը: Ժիրայրը պահ մը խորհելէն վերջ կըսէ, թէ Թերզելի երեք օրուան համար կարգադրելու կարևոր գործեր ունի և վերցնելու թղթեր ունի և թէ թղթերը ձեռք անցնին, աւելի մեծ վտանգ կը պատճառէ. կը խնդրէ, որ երեք օր միջոց տայ և իւր գործերը կարգադրելէն վերջ, թող յանձնէ զինք կառավարութեան և կուգայ ի Թերզելի, իւր ընկերները ի Թերզելի կը պահէ, ինքն ալ, որ 120 ոսկի ունի եղբր իւր քով, կը խնդրէ գիւղացիներէն, որ այդ 120 ոսկու փոխարէն իրեն ձի մը տան: Գիւղացիները չեն համաձայնիր: Այս միջոցին 1000 ձիաւորներով կը պաշարվի գիւղը: Ժիրայրը գիւղին քահանայէն կուգեն և մերձ ի մահ կը ծեծեն, բայց ի զուր. ի վերջոյ գիւղը խուզարկելով, կը ձերբակալեն ժիրայրը և տղաք և յաղթանակաւ մը կը բերեն Եօզղադ: Թող պարծենան վասակներն իրենց յաջողութեանց համար:

Բանտարկութեան առաջին գիշերը ժիրայրը կը տանջեն, Եօզղադի գործող մարմինը խոստովանեցնելու համար և մասամբ իւրք կը յաջողին: Առանց որ և է մարդու մը տեսնվելու, 17 օր բանտարկելէն վերջ, մարտ 24 հինգշաբթի գիշեր կը բարձրացնեն ի կախաղան Դիակը ժամը 6-ին վար կառնեն և կը տանեն յեկեղեցին: Տրդատ վարդապետ կը հրամայէ, դիակը բողոքականաց ժողովարանը կը տանին. սոքա ալ Տրդատայ դէմ զայրացած՝ չեն ընդունիր, և դիակը քարերու վրայ քաշկրտելով, մի քանի թուրք՝ հասարակաց գերեզմանէն դուրս փոս մը փորելով, կը ձգեն և կը ծածկեն հողով. միւս գիշերը թրքերը գերեզմանը բանալով՝ մեռեալը կը կողոպտեն. կը հանեն հագուստը, ոտնամանը, մատանին, ժամացոյցը և անթաղ թողլով՝ կերթան կառավարութիւնը նորէն թաղել կուտայ: Ահա այսպէս կը կնքէ իւր մահականացուն ողորմելին ժիրայրը, իսկ Տրդատ դահիճն ալ իւր պաշտօնը լրացուցած լինելով՝ միւս օրը փառաւորապէս կը ճամբորդէ դէպ ի Կեսարիա իւր աշխատութեանց փոխարէն թուրք շողորթ թութեան արժանացած:

Համբարձում քեահային տղան, Սահակը, որոյ խալիլ պէյին տունը սպանված լինելը կը պատմուէր, բռնութեամբ կը թուրքացնեն և կը թլպատեն, մօտերս ազատվելով՝ ուղղակի կը միանայ ասպատակաց խմբին:

Դաշնակցութեան անձանթներին խնդրում է թղթ թակցութեան և նուիրատվութեան համար դիմել.
L. Boole, 15, Augustus Rd. Hammersmith, W. London.

Վիեննա. Դաշնակցութեան ազատ տպարան